

THEORIA

Časopis Srpskog filozofskog društva

YU ISSN 0351-2274 UDK 1

Broj 3, 2021

Godina LXIV

Beograd

SADRŽAJ

Milan M. Ćirković: Jednostavnost iz složenosti? Fizička eshatologija i abiogeneza	5
Jovana Kostić: Dva pristupa paradoksima u logici i matematici	21
Marina Andrijašević: Ciceronova misija prenošenja grčke filozofije na latinski jezik i stvaranje latinske filozofske terminologije	39
Miloš Vuletić: Dekartov holenmerizam: od metafizike do fenomenologije	53
Ivan Matić: Razdvajanje države i crkve kao temelj religijske tolerancije u Lokovoj političkoj misli	81
Petar Nurkić: Hjumovo i Kantovo shvatanje epistemičke normativnosti	91
Milica Smajević Roljić: Standardni narativ rane moderne filozofije: glavni nedostaci i Kantov uticaj	113
Nebojša Banović: „Temeljni problemi fenomenologije” i „Bivstvovanje i vreme”: pitanje metode istraživanja i ontološka diferencija	127
Safer Grbić: Blumenbergovo izlaganje povijesti kozmologije kao uvod u genezu kopernikanskoga svijeta	137

KRITIČKI PRIKAZ

Aleksandar Kandić: Povodom knjige Irine Deretić <i>Smrt i besmrtnost u Platonovoj filozofiji</i>	153
Uputstvo za autore	159

Aleksandar Kandić

*POVODOM KNJIGE IRINE DERETIĆ SMRT I BESMRTNOST
U PLATONOVOJ FILOZOFIJI*

Dva događaja koja nas, barem u vremenskom smislu, nepovratno definišu – rođenje (ili začecje) i smrt – nikako ne mogu biti predmet neposrednog iskustva ili ličnog sećanja. S jedne strane, sve što znamo o rođenju, znamo na osnovu svedočanstava drugih ljudi, a s druge strane, jedino što znamo o smrti jeste da ona izvesno nastupa, ali ne i kada, gde, i na koji način. U pogledu saznanja o sopstvenoj smrti ne mogu nam mnogo pomoći ni svedočanstva, ni iskustva drugih ljudi. Štaviše, ukoliko bismo (pogrešno) smatrali da pravo saznanje iziskuje neposrednost čulnog opažanja, tad bismo lako mogli doći do (opet pogrešnog) zaključka da početak i kraj našeg života, zapravo, ni ne postoje, budući da ih niko nikada nije iskusio. Neki od nas, prema tome, već jesu besmrtni.¹ Iako su biološke i medicinske nauke puno toga otkrile o prirodi života i smrti, naročito u poslednjih nekoliko vekova, čini se da većina ljudi nije spremna da ova fundamentalna pitanja racionalizuje, već ih radije drži obavijene velom misterije.

Interesantno, ovaj lični stav neumoljivo se odražava i na razvoj same nauke – najveći problemi u biologiji i psihologiji još uvek su upravo problemi abiogeneze, tj. postanka života, zatim odnosa tela i psihe, te sudbine psihe nakon smrti tela. *Početak i kraj* veliki su problem i u kosmologiji, matematici, kao i u mnogim drugim oblastima. Nemogućnost da sagledamo i suočimo se sa konačnošću sopstvenog života ponekad se, prema tome, odražava i na naša promišljanja o drugim značajnim pitanjima, koja sa nama lično nemaju gotovo nikakve veze! Umesto da na racionalan i objektivan način tumačimo pribavljena svedočanstva, mi ih, ponekad nesvesno, posmatramo kroz prizmu lične sudbine, u kojoj početak i kraj nužno ostaju zamagljeni, „misteriozni“, uvek izvan domašaja čulnog saznanja.

Najnovija studija Irine Deretić pod naslovom *Smrt i besmrtnost u Platonovoj filozofiji* (Neven: Felix Libris, 2020) bavi se upravo etičkim i psihološkim stranama našeg odnosa prema smrti, što je tema koja u kojoj svaki čitalac s lakoćom može da se pronade. Čak i da savremene prirodne nauke dospeju do adekvatnog, zaokruženog

---

1 Heraklit kaže sledeće: „Besmrtni su smrtni, smrtni – besmrtni; jer ovi drugi žive smrću onih prvih, a umrli su njihovim životom.“ (DK B62, preveo Miroslav Marković).

objašnjenja smrti, to ne bi otklonilo problem subjektivne anticipacije okončanja života unutar koje se pokreću mnogobrojna pitanja. Na primer, da li psiha umire zajedno sa telom, ili možda nastavlja život u nekom drugačijem obliku? Da li je razložno plašiti se smrti? Kako svest o sopstvenoj smrtnosti, ili pak odsustvo iste, utiče na praktične odluke koje donosimo tokom života? Najvažnije, da li je biološka reprodukcija jedini način da smrtno ljudsko biće ostavi trag za sobom, ili su možda naša *dela* ta koja mogu imati daleko veći odjek u budućnosti?

Deretićeva ovu univerzalnu problematiku detaljno razmatra u okvirima Platonove misli, uz sporadično referiranje na motive iz savremene filozofije. Polazeći od stava da Platonova misao ima evolutivni karakter i da se postupno razvija od ranih, preko srednjih pa do poznih dijaloga, Irina Deretić rasvetljava, između ostalog, da li i na koji način Platonovo promišljanje smrti odstupa od polaznog sokratovskog agnosticizma u pogledu ove teme. Iako je Platon očigledno pisao pod uticajem različitih religijskih i filozofskih uverenja – a tu možemo navesti i Sokrata, i Homera, Pindara, Eshila, orfičare, pitagorejce, kao i druge presokratske filozofe – može se zapaziti da čuveni atinski filozof prema njima često zauzima kritički stav, te da artikuliše svoje sopstveno, autentično stanovište koje obuhvata, recimo, teze o filozofskom životu kao pripremi za smrt, o besmrtnosti razumskog dela duše, itd.

Može se zapaziti da je autorka obuhvatila gotovo sva relevantna mesta u Platonovim dijalozima za temu kojom se bavi, kao i da poglavlja u knjizi imaju polemičku strukturu, dakle, uzimaju u obzir nekoliko suprotstavljenih interpretativnih stanovišta i opredeljuju se za jedno od njih. Prvih pet poglavlja pretežno se bave motivima u *Odbrani Sokratovoj*. Irina Deretić svoju plodnu raspravu započinje analizom Sokratovog argumenta da se ne treba plašiti smrti. Prema Sokratu, strah je istinito ili lažno verovanje o onome što može biti štetno po nas (ova misao razvijena je u dijalogu *Protagora*), pa bi u tom smislu strah od smrti trebalo posmatrati kao neku vrstu *neznanja*. U duhu ranih, aporetičnih dijaloga, u kojima Sokrat uspešno pokazuje sagovornicima da, zapravo, ne poznaju pojam o kojem govore, tvrdi se da plašiti se smrti znači „držati se mudrim, a ne biti mudar“, misliti da znamo ono što ne znamo, jer činjenica je da niko od nas ne zna da li je smrt najveće zlo, ili možda, čak, najveće dobro. Prema tome, nije razložno plašiti se nečeg što uopšte ne poznajemo. Zanimljivo je i da Sokrat iracionalni strah od smrti dovodi u vezu sa sramotom, što opet, čini se, ima utemeljenje u grčkoj kulturi i njenim tradicionalnim mitovima. Na posletku, autorka dospeva do sopstvenog određenja straha od smrti kao „otpora prema kraju sopstvenog života“ koji ima biološki, nagonski karakter (što je potencirano putem analogije sa životinjama i biljkama).

Dalje, Deretićeva ispituje prirodu Sokratovog „dajmoniona“. Dajmonion je unutrašnji glas božanskog porekla. U Platonovoj verziji *Odbrane Sokratove*, dajmonion Sokratu govori šta ne bi trebalo da čini, dok u Ksenofontovoj verziji govori šta treba da čini. Može biti neobično da Platon usvaja jedan takav koncept, s obzirom na to da nam u više dijaloga sugerise da smo lično odgovorni za svoje postupke - a naročito u *Državi*

i poznatom mitu o Eru. Zar odlučivanje na osnovu navodne komunikacije sa božanskim svetom nije, u osnovi, iracionalne prirode? Kao i u pogledu mnogih drugih ideja u Platonovim dijalozima, i u ovom slučaju postoji više različitih tumačenja. Prema Irini Deretić, kad je reč o dajmonionu, postoje tri glavna interpretativna stanovišta: da je to „snažan intuitivan utisak koji potvrđuje da je neko verovanje ili postupak ispravan“, zatim, da on nije zasnovan na intuiciji već na shvatanju božje prirode kao dobre, te da predstavlja „živo, apotreptičko iskustvo koje uzrokuje proces stvaranja verovanja“. Međutim, jedino što na osnovu izvornog teksta možemo sa sigurnošću tvrditi, jeste da tzv. epistemička pouzdanost dajmoniona potiče od Sokratove navike da još od detinjstva od njega dobija tačne poruke i savete, usled čega je i ćutanje dajmoniona protumačio kao preporuku da prihvati odluku atinskog suda i oduzme sebi život.

Nakon poglavlja u kojem se razmatraju Sokratovi mogući odgovori na pitanje „Šta je smrt?“, a gde se susrećemo sa analogijom između smrti i sna, kao i prvim mitom o zagrobnom životu,² nailazimo na veoma provokativno poglavlje koje dovodi u pitanje naše shvatanje da je Sokrat izvršio samoubistvo. Pre svega, autorka nas podseća na Platonove refleksije o samoubistvu u *Zakonima* – tu vidimo da postoje opravdani i neopravdani razlozi za samoubistvo. Među opravdane slučajeve samoubistva spada Sokratov postupak, budući da ga je država osudila na smrt, kao i eutanazija, gde se neko odlučuje da oduzme sebi život kako ne bi trpeo velike i neizdržive bolove. S druge strane, samoubistva podstaknuta kukavičlukom ili slabošću zahtevaju moralnu osudu. Iako se na osnovu ovoga može zaključiti da Sokrat, prema Platonu, jeste počinio opravdano samoubistvo, u savremenoj literaturi postoje i drugačija mišljenja. Naime, Sokratov život okončan je zarad poštovanja autoriteta zakona, a ne zbog njegove lične namere. Kako bi pojačala ovaj argument, Deretićeva se poziva na definiciju samoubistva koja obuhvata *samoubilačku nameru*. Činjenica je da kod Sokrata ne postoji nikakva namera lične prirode da oduzme sebi život, pa se u tom smislu može argumentovati da on nije izvršio samoubistvo, već da ga je ubila atinska država.

Drugi deo knjige posvećen je tanatologiji i dokazima besmrtnosti duše u dijalozima *Gorgija* i *Fedon*, uz kraće osvrtne na relevantna mesta u *Timaju* i *Gozbi*, kao i u drugim dijalozima. Čini se da u srednjim i poznim dijalozima Platon sve manje zastupa Sokratove ideje, a sve više pitagorejske, doduše u izmenjenom obliku i prilagođene njegovom filozofskom, odnosno etičkom sistemu. Mit o suđenju dušama Sokrat saopštava Kaliklu, tipičnom predstavniku hedonističkog, imoralističkog stanovišta koje podrazumeva veru u „pravo jačeg“. Prema autorki, smisao ovog mita sastoji se pre svega u kritici tadašnjeg atinskog pravosudnog sistema – dakle, trebalo bi ga čitati kao

2 Na prvi pogled, deluje da su Sokratova nagađanja o prirodni smrti u suprotnosti sa njegovim agnosticizmom. No, kako primećuje Irina Deretić, Sokrat nigde ne tvrdi da *zna* šta je smrt, već upravo polazeći od agnostičkog stava iznosi različita *verovanja* i promišljanja o smrti. Sam Platon, doduše, za neke svoje mitove tvrdi da su „istinit govori“, nastojeći da naš odnos prema smrti uskladi sa sopstvenom etičkom teorijom.

alegoriju. Svakako, u njemu je reč i o našem odnosu prema smrti. Naime, Platonov Sokrat opisuje nam kontrast između Kronovog doba, u kojem su ljudi znali tačan dan svoje smrti, i Zevsove reforme, putem koje im je to znanje oduzeto. Iako se u tradicionalnoj mitologiji Kronovo doba smatralo „zlatnim“, kod Platona to nije slučaj. Ljudi Kronovog doba bili su, prema Platonu, skloni prevarama i manipulacijama, naročito u pogledu suđenja njihovim bestelesnim dušama. S druge strane, Zevsovo doba uvodi novi momenat: upravo to što ne znamo dan svoje smrti utiče da se na drugačiji način odnosimo i prema sebi, i prema drugima. Reč je o potpunoj *neizvesnosti* koja pogađa sve, na ravnopravan način, pa stoga i svaki trenutak života postaje podjednako važan i bitan. Takođe, ukoliko smrt tela nije ujedno i konačni kraj života, tad sve što činimo tokom telesnog postojanja, ima dalekosežne posledice.

Kako primećuje Irina Deretić, u dijalogu *Fedon* nailazimo na gotovo „neprijateljski“ stav prema životu – Platon nas uverava da je filozofski život, u stvari, samo priprema za smrt. Pitagorejski stav da je telo grobnica duše dominira ovim dijalogom, a Platon nas putem svoje pažljivo osmišljene argumentacije uverava u strogi dualizam duše i tela. Ipak, treba napomenuti da to stanovište nije karakteristično za sve njegove dijaloge (u *Timaju*, recimo nailazimo čak na ideju da stanje psihe zavisi od srazmere telesnih delova, što je prilično moderna misao).³ Kad je reč o *Fedonu* i Sokratovoj raspravi sa pitagorejcima Simijom i Kebetom, Deretićeva razlikuje dva osnovna pravca tumačenja Platonovog odnosa prema smrti (pa samim tim i životu) – asketsko, i evaluativno. Ukratko, asketsko stanovište, koje zastupa i većina interpretatora grčke filozofije, naglasak stavlja na odricanje od telesnih uživanja koja mogu odvući pažnju filozofa od apstraktnog sveta ideja. Evaluativno stanovište, pak, ukazuje na to da je Platon umnost daleko više vrednovao od čulnog opažanja, smatrajući da pouzdanijim i tačnijim.

Među najpoznatija mesta u Platonovim dijalozima spadaju upravo njegovi dokazi besmrtnosti duše u *Fedonu*. Prvi dokaz naziva se u literaturi „cikličnim“, što znači da je zasnovan na principu nastajanja suprotnosti jednih iz drugih. On teče na sledeći način: duše posle smrti odlaze u Had, iz Hada se duše vraćaju putem rađanja iz mrtvih, a pošto se vraćaju ponovnim rađanjem iz mrtvih, to znači da već postoje u Hadu. Ovaj argument ima zaista puno nedostataka, no, nećemo ovom prilikom o tome raspravljati. Drugi dokaz je daleko značajniji, budući da počiva na čuvenoj Platonovoj teoriji prisećanja. Prema Irini Deretić, najvažniji momenat u ovom dokazu jeste razmatranje pojma Jednakog po sebi, odnosno, Ideje Jednakog. Prema Platonu, svi jednaki čulno opažljivi predmeti, jednaki su na osnovu učešća u Ideji Jednakog. Ideja Jednakog nema empiričko određenje, ali, kada posmatramo jednake predmete, oni nas *podsećaju* na Ideju Jednakog, koja je urođena i koja posmatranjem čulno opažljivih stvari biva

3 Up. Platon, *Timaj*, 86b. Zanimljivo je i da Platon na početku ovog dijaloga tzv. dušu sveta smešta *unutar* tela sveta, pravdajući se da je tako učinjeno zarad jednostavnosti toka izlaganja. U svakom slučaju, za Platona se može reći da nije dogmatski mislilac, te da u svojim raspravama istražuje najrazličitije moguće odgovore na velika pitanja.

„osveščena“. Ovakve i slične Platonove refleksije puno su uticale na Dekartovu ili Lajbnicovu epistemologiju, kao i na mnoge druge moderne, pa i savremene mislioce. Drugi argument, prema tome, sugerise vezu između nepromenljivih ideja, i besmrtno duše. U trećem dokazu dalje se razvija motiv srodnosti duše sa idejama, tj. „ejdetskim elementima“. On, zapravo, ni nema logičku strukturu argumenta, već ističe sličnost duše sa besmrtnim, nepromenljivim entitetima, i onda na osnovu principa da iz nalikovanja sledi identitet, zaključuje da duša jeste besmrtna. Naročito su zanimljivi prigovori Simije i Kebeta, gde nailazimo na poređenje duše sa harmonijom, ili tkačkim proizvodom. Na posletku, četvrti dokaz uvodi pojam „suprotnosti po sebi“, i u izvesnom smislu preduzima strategiju koja je suprotna onoj u prvom dokazu. Deretićeva i ovaj argument rekonstruiše jasno i detaljno. Njegova osnovna ideja jeste da suprotnosti ne prelaze jedne u druge, pa ako je suštinska odlika duše da živi, onda ona nikako ne može preći u stanje smrti. Dodajmo još da Platon u poznom dijalogu *Timaj* ne insistira na dualizmu duše i tela istom „žestinom“ kao u *Fedonu* ili *Državi*, kao i da tu zastupa mišljenje da je besmrtan pre svega racionalni deo (ili aspekt) individualne psihe.⁴

Na kraju, Irina Deretić piše o erosu kao težnji ka besmrtnosti, što je zamisao Platonove Diotime iz dijaloga *Gozba*. Tu su, možda, izrečena i najrealnija shvatanja našeg odnosa prema smrti i kontinuirane težnje da je prevaziđemo. Rađanje, u izvesnom smislu, predstavlja ostvarivanje besmrtnog u smrtnom. Ljudi, ukoliko ništa drugo, imaju mogućnost da putem biološke reprodukcije produže postojanje svoje vrste, odnosno, rečeno jezikom savremene nauke, da na svoje potomstvo prenesu određene genetske osobine, ali i kulturne obrasce. Ono što je posebno zanimljivo u Diotiminoj besedi jeste motiv naučnog i umetničkog stvaralaštva kao jedne vrste besmrtnosti. Naime, putem biološke reprodukcije i vaspitanja potomstva, mi smo u prilici da jedan deo sebe prenesemo i očuvamo kroz naše direktne biološke naslednike. Međutim, navodeći primere Homera i Hesioda, Diotima nam ukazuje na to da su ove ličnosti svojim delima uticale na čitavu grčku kulturu, oblikujući njen duh i način mišljenja. Nešto slično može se tvrditi i za samog Platona, pa i njegovog najpoznatijeg učenika Aristotela. U izvesnom smislu, svi ovi ljudi su *besmrtni*, barem dok su njihove ideje implicitno prisutne u našim svakodnevnim promišljanjima, ili dok se naučnici i istraživači širom sveta bave njihovom intelektualnom zaostavštinom. Ukoliko uspemo da, posvećenim bavljenjem naukom i umetnošću, ostvarimo rezultate koji su univerzalno prepoznati i korisni ljudskoj zajednici, svakako ćemo putem svojih dela biti prisutni još dugo nakon svoje smrti.

Aleksandar Kandić
Institut za filozofiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

4 U *Državi*, razume se, saznajemo da psiha ima tri aspekta: racionalni, nagonski, i srčani.